

УДК 94(477):930 «П. Куліш»

Валентина Лазарєва*
(Київ)

ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЕРЖАВНИЦЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті розглянуто стан дослідження проблеми українознавчих ідей держави і права в творчості Пантелеймона Куліша. Проаналізовано погляди сучасників, послідовників ученого, істориків УРСР та діаспори, сучасних науковців України. Акцентовано увагу на тому, що до сьогодні проблема ідей держави і права в творчості П. Куліша як самостійна тема не була предметом окремого наукового дослідження в їх українознавчому вимірі.

Ключові слова: творчість П. Куліша, українознавство, світогляд, історія, мова, культура, держава, народ, козаччина.

В статье рассмотрено состояние исследования проблемы украиноведческих идей государства и права в творчестве Пантелеймона Кулиша. Проанализированы взгляды современников, последователей ученого, историков УССР и диаспоры, современных ученых Украины. Акцентировано внимание на том, что на сегодня проблема идей государства и права в творчестве П. Кулиша как самостоятельная тема не была предметом отдельного научного исследования в их украиноведческом измерении.

Ключевые слова: творчество П. Кулиша, украиноведение, мировоззрение, история, язык, культура, государство, народ, казачество.

The state of research on the Ukrainian study related ideas of law and state by works of Panteleimon Kulish is concerned in the article. The opinions of contemporaries, followers, Soviet Ukraine and diaspora scholars and post-independence Ukraine scholars are analyzed. The attention is accented on the fact that at the moment the problem of Ukrainian study related ideas of law and state by works of Panteleimon Kulish is an independent topic, that wasn't the subject of separate research in Ukrainian studies terms.

Keywords: Kulish's works, Ukrainian studies, world outlook, history, language, culture, state, nation, Cossack.

Дослідження історії становлення та розвитку наукової думки неможливе без усвідомлення та засвоєння досвіду і уроків доробку попередників. Стан

* **Валентина Лазарєва** — здобувач Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії.

історіографічної бази українознавства, незмінне її збагачення і наукове осмислення і визначають основні напрямки і тенденції розвитку самої науки. В її розвитку особливого значення набуває систематизація та бачення ролі основних ідей, які визначали цей процес. Це найбільш важливе, тому що на різних етапах до формування бази дослідження були тенденційні підходи і, як наслідок, доробок деяких з них недостатньо досліджується, вивчається, враховується. Осмислення творчості Пантелеймона Куліша (1819–1897) обумовлено, поперше, значимістю його внеску в окремі напрями українознавства; по-друге, українознавчим виміром доробку вченого; по-третє, сутністю українознавчих державницько-правових ідей П. Куліша для процесів реформування сучасного українського суспільства і, зрештою, відсутністю на сьогодні узагальнюючої роботи з цієї проблеми.

Аналізували творчість П. Куліша як його сучасники, так і вчені наступних поколінь, зокрема — науковці у незалежній Україні, де українознавчі державницько-правові ідеї почали досліджуватися більш предметно й цілісно. Аналізування творчого спадку українського діяча важливе не тільки в пізнавальному плані, а й в тому сенсі, що багато його державницько-правових ідей та думок постають актуальними і в плані нинішнього життя українського народу, їх значимістю для процесів реформування сучасного українського суспільства і, зрештою, розвитку науки самопізнання, формування його теоретико-методологічної бази. Це дослідження дає підставу побачити українознавчий вимір творчості вченого. Такий цілісний погляд на спадщину П. Куліша став домінуючим в ННДІУВІ МОНМС України при проведенні ювілейних читань, присвячених вченому¹. Зокрема, було зазначено, що «життя і творчість Пантелеймона Олександровича – це шлях великих здобутків, а то й подвижницьких звершень»². Спадок П. Куліша став об'єктом обговорення на численних конгресах, конференціях, наукових читаннях. Видаються монографії, присвячені життю і творчості українського діяча. Особливо повно Кулішевий набуток досліджено Є. Нахлікком у двотомній монографії³.

Цільне місце в українознавстві належить П. Кулішу за багатством і різноманітністю творчості. У своїх працях він дослідив проблему формування української національної самосвідомості як чинника цілісного пізнання України й українського народу на шляху державотворення.

¹ Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща. — К.: МП Леся, 2000. — 224 с.

² Кононенко П., Кононенко Т. Могутній талант // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща. / Петро Кононенко, Тарас Кононенко. — К., МП Леся, 2000. — С. 13.

³ Нахлік Є. Життя Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 1. — 463 с; Його ж. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 2. — 462 с.

В історіографічній спадщині дослідження попередників, які аналізували творчість П. Куліша можна умовно виділити чотири періоди: перший (1857–1897), коли з'явилися публікації про історичний напрям творчості П. Куліша, написані його сучасниками; другий період (1898–1919), який характерний продовженням публікацій розвідок про науковий доробок українського діяча в історичному напрямі, третій період (1920–1990) — специфічний, з дослідженнями, в яких дана оцінка ролі П. Куліша в історії громадівського руху другої половині XIX століття та зазначено про державницький напрям його творчості вченими як Радянської України, так і за її межами; четвертий — період з 1991 року до сьогодні, коли з'явилося близько десятка монографій, більше десяти дисертацій, сотні статей та були проведені десятки конгресів, конференцій, читань, присвячених життю й творчості П. Куліша, де візуально зазначено про державницько-правовий напрям його досліджень. Простежуються нові підходи до вивчення його творчості у працях сучасних українських науковців, а також опубліковано сотні праць із теоретичних і методологічних проблем українознавства. Якщо раніше задовольнялися лише вузькофаховими проблемами, то нині П. Куліша характеризують як фундатора державницько-правових ідей, зокрема в формуванні нації, утвердженні її самодостатності, що неможливе поза розбудови власної держави й правових основ життєдіяльності українського народу.

У перший історіографічний період (1857–1897), на тлі активного національного відродження України, низку статей про історичний та політичний напрям творчості П. Куліша було оприлюднено його сучасниками. Серед них — М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко, І. Пулюй, М. Драгоманов, І. Франко та інші. Знавці української історії та письменства, М. Максимович і М. Костомаров, дали об'єктивну оцінку його роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (1857). М. Максимович звернув увагу на те, що це перший історичний твір рідною мовою, який є «цінним дарунком» українському народу в поширенні знань про Україну, проте він вказав і на деякі відхилення П. Куліша від історичної правди⁴. Головну увагу М. Костомаров звернув на висвітлення українським діячем доби козаччини⁵. М. Максимович і М. Костомаров виступали опонентами П. Куліша в таких принципових питаннях української історії, як передумови і значення Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648–1657). У той же час, М. Максимович і М. Костомаров критикували українського діяча за несприйняття ним ролі козацтва в українській історії.

Т. Шевченко звернув увагу на те, що П. Куліш у «Записках о Южной Руси» (1856–1857) першим глибоко висвітлив цілісний образ України⁶. На грама-

⁴ Максимович М. Лист до Г. Галагана / Михайло Максимович // Русская беседа. — Т. 1. — 1857. — С. 215.

⁵ Костомаров Н. Рецензия. Чорна рада. Хроніка 1663 року. Хроніка 1663 года. / Николай Костомаров // Современник. — СПб., 1857. — Т. LXVII. — Кн. 1. — Отд. 2. — С. 28.

⁶ Шевченко Т. Щоденник / Тарас Шевченко. Зібрання творів у 6 т. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 18.

дянську позицію автора звернув увагу вчений, професор І. Пулюй, який зазначив, що публіцистичний твір «Зазивний лист до української інтелігенції» (1881) П. Куліша був спрямований проти існуючого ладу⁷.

Побіжно зауважив щодо дослідження П. Кулішем буття українського народу у розвідці «Українські «народовці» і радикали» (1891) І. Франко⁸.

Відомий історик М. Драгоманов у розвідці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1892) схвально поставився до критичних суджень П. Куліша стосовно Запорізької Січі і відзначив його цінний внесок у висвітленні ролі міщанства у підтримці національних інтересів України. У ґрунтовних Кулішевих твердженнях історик вбачав його нестандартний науковий підхід «в європейському контексті»⁹.

У рецензії «Байда, князь Вишневецький, 1553–1564» (1884) А. Степович зауважив, що П. Куліш розглядав Україну більш ідеалістично, ніж історично¹⁰, тим самим, підтримав виказану раніше М. Максимовичем думку.

Поява першого та другого томів «Истории воссоединения Руси» викликала загострену полеміку в київській пресі, зокрема М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка та інших¹¹.

У другий історіографічний період (1898–1919) дослідження творчості П. Куліша значно активізувалося. Це було пов'язано з відродженням національного руху в Україні й подіями того часу: становленням українознавства як наукової системи знань про Україну й відзначення 100-річчя від дня народження П. Куліша. Період характеризується працями, в яких аналізувався історичний, політичний та науковий напрям творчості українського діяча. Вже з'являється думка про державницько-правовий напрям в Кулішевій творчості. Зокрема, вчений-історик М. Грушевський, у праці «З історії релігійної думки на Україні» (1925), окреслив П. Куліша як гуртівника нації «на ґрунті культури»¹². Відзначав також цінність наукових праць П. Куліша, в яких висвітлено історію початків козацтва в Україні. На думку М. Грушевського, вчений аналізував процес формування українського козацтва у тісному зв'язку з усім укладом життя українського народу на широкому соціальному тлі, намагаючись уникнути міфологічних перекручувань. Належність П. Куліша до козацько-панської верстви, яка свято зберігала національно-культурні й державні традиції, з точки зору Грушев-

⁷ Пулюй І. Кілька споминів про П. Куліша і його дружину Г. Барвінок / Іван Пулюй // Основа. — 1997. — № 32. — С. 59.

⁸ Франко І. Українські «народовці» і радикали // Франко Іван. Збір. тв. в 50 т. / Іван Франко. — К.: Наук. думка, 1980. — Т. 28. — С. 204.

⁹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2 т. / Михайло Драгоманов. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 2. — С. 348.

¹⁰ Степович А. Рецензія на драму «Байда, князь Вишневецький» П. Куліша / Андроник Степович // Киевская старина. — 1885. — вересень. — С. 151.

¹¹ Иващенко П. Шевченко, Максимович и Костомаров пред историческим судом Кулиша // Киевлянин. — 1875. — 8 марта. — № 29. — С. 1–3.

¹² Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М. — К.: Освіта, 1992. — С. 92.

ського, визначило основні суперечності у його поглядах, зокрема — розбіжності стосовно традицій різних верств населення¹³. Загалом, він дав високу оцінку двотомній монографії П. Куліша «История воссоединения Руси», вважав його особливо цінним «з науково-історичного, дослідницького становища»¹⁴.

Відомий історик Д. Багалій підтримував думку М. Грушевського щодо наукового значення монографії «Истории воссоединения Руси» і назвав П. Куліша новатором і реформатором у висвітленні історії у розвитку і цілісності¹⁵.

Напередодні 100-літнього ювілею і постать, і творчість П. Куліша привертала чи не найбільшу увагу представників «Розстріляного відродження». Саме вони намагалися дати об'єктивну характеристику його ролі в політичному житті України.

Про європейськість П. Куліша-хуторянина, який ставив у Європі свій курінь, поширюючи тим самим українську ідею на світовому рівні, зазначав М. Зеров¹⁶.

Стосовно третього історіографічного періоду (1920–1990), важливо позначити, що він був відзначений специфічними працями, в яких зверталися як до історичного напрямку творчості П. Куліша, так політичного і наукового. Своєю творчістю П. Куліш приваблював й інших діячів «Розстріляного відродження». Аналізуючи його творчість, М. Хвильовий у розвідці «Думки проти течії» (1926), зазначав, що П. Куліш, будучи культурником, визнавав, що Україна зможе відбутись як держава, а українці як нація, лише повернувшись до загальноєвропейського цивілізаційного процесу. П. Куліша він сприймав «справжнім європейцем», «людиною, яка наблизилась до типу західного інтелігента»¹⁷.

Дослідження і публікація архівних джерел П. Куліша пов'язані з ім'ям С. Єфремова. У літературно-критичній статті «Провіянний Куліш» (1927) критик звернув увагу на широку діяльність П. Куліша у справі національного розвитку народу¹⁸.

У двотомній збірці «Записки о Южной Руси» В. Петров побачив етнографічний підхід П. Куліша до історії козаччини¹⁹.

¹³ *Грушевський М.* В тридцять роковини П. Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / Михайло Грушевський // Україна. — К., 1927. — Кн. 1–2. — С. 9.

¹⁴ Там само. — С. 30.

¹⁵ *Багалій Д.І.* Джерелознавство та історіографія історії України // Багалій Д.І. Вибрані праці: у 6 т. — Т. 2 / Упоряд., вступ. ст. і ком. В.В. Кравченка. — Х.: «Майдан», 2001. — С. 228.

¹⁶ *Зеров М.К.* Поетична діяльність Куліша // Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка: (нарис з новітнього укр. письменства): статті / Микола Зеров. — Дрогобич: Відродження, 2007. — С. 282.

¹⁷ *Хвильовий М.* Думки проти течії // Микола Хвильовий. Твори в 2 т. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 53.

¹⁸ *Єфремов С.О.* Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті / Сергей Єфремов. — К.: Дніпро, 1993. — С. 288.

¹⁹ *Петров В.П.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. Зб. історико-філологічного відділу № 88 / Петров В.П. — К.: «Всеукраїнська Академія Наук», 1929. — Т. 1. — С. 533.

Доробок П. Куліша в Радянській Україні розглядався з перервами від 30-х і майже до 70-х років ХХ століття. У загальних оглядах, присвячених йому, наводився лише незначний фактологічний матеріал, майже без нових доповнень. Під час так званої хрущовської «відлиги» інформація про П. Куліша вже друкувалася в енциклопедичних виданнях. Так, у багатотомному монографічному дослідженні з історії розвитку історичної науки в СРСР, в анотованому вигляді, була зроблена оцінка історичних поглядів П. Куліша радянськими вченими, де його було кваліфіковано як «шаленого реакціонера»²⁰. Його порівнювали з М. Костомаровим, що вказувало на високу оцінку Кулішевої творчості, й зазначали, що вчені заклали фундамент «буржуазно-націоналістичної» історіографії України²¹.

Історичним поглядам П. Куліша часів його діяльності у Кирило-Мефодіївському товаристві була присвячена розвідка П. Гончарука, яка з'явилась у 1969 році в «Українському історичному журналі». У ній звернено увагу на те, що для П. Куліша характерним було демократичне розуміння історії²². У цьому ж році видавництво «Дніпро» видало вибрані твори П. Куліша, де у вступній статті І. Пільгук звернув увагу на науковий підхід П. Куліша у висвітленні старовини, зокрема його захоплення історичними думами як головними пам'ятками минувшини²³.

Заслугує на увагу дослідження про Кирило-Мефодіївське товариство, зроблене відомим істориком Г. Сергієнком. Він звернув увагу на особливість поглядів членів товариства стосовно проблеми самостійного державно-політичного існування України, яке «ставилося в залежність від утворення республіканської федерації слов'янських народів»²⁴. Як член товариства, П. Куліш природно теж був знайомий з програмними документами.

Активізувалося духовне життя в Україні лише із кінця 80-х років ХХ століття. Почали видавати твори П. Куліша, а в літературно-критичних журналах стали виходити друком розвідки, статті, присвячені історичним, політичним та науковим напрямкам творчості українського діяча. Так, у вступному слові до двотомника праць Пантелеймона Куліша (1989) М. Жулинський зазначав про особливості висвітлення П. Кулішем національної історії в творі «Чорна рада. Хроніка 1663 року», яка переплелась із історичними легендами²⁵.

²⁰ Радянська енциклопедія історії України: в 4 т. — К.: Головна редакція УРЕ. — 1970. — Т. 2. — С. 403.

²¹ Там само. — С. 403.

²² Гончарук П. Історичні погляди П.О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві / Петро Гончарук // Український історичний журнал. — 1969. — № 8. — С. 18.

²³ Пільгук І. Пантелеймон Куліш. Передмова // Пантелеймон Куліш. Вибр. твори / Іван Пільгук. — К.: Дніпро, 1969. — С. 48.

²⁴ Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826–1850 / Сергієнко Г.Я. — К., 1971. — С. 195.

²⁵ Жулинський М. Пантелеймон Куліш. Літературний портрет // Пантелеймон Куліш. Літературний портрет. Чорна рада. Хроніка 1663 року / Микола Жулинський. — К.: Бібліотека українця. — 2000. — С. 22.

Після відновлення незалежності України вирізняється новий період (1991 — до сьогодні), коли склалися сприятливі умови для поглибленого й об'єктивного вивчення різних аспектів творчості П. Куліша: історичних, політичних, наукових, і, частково, українознавчих. Простежуються нові підходи до спадщини українського діяча. Саме в цей період вийшло друком чимало публікацій, присвячених різним напрямкам українознавчої спадщини вченого. Значна кількість досліджень творчості П. Куліша з'явилась вже від 90-х років ХХ століття. Так, С. Гелей у доробку «Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст.», висвітлюючи соціально-психологічний портрет вченого, звернув увагу на присутність у нього почуття справедливості, у тому числі і в міжнародних відносинах, рішучу незгоду «проти насильства над особистістю, аристократизм, як стремління до громадянського ідеалу, визнання свободи основною цінністю в системі загальнолюдських цінностей... схильність до компромісів, непослідовність соціальної поведінки, мінливість політичної орієнтації... індивідуалізм... іраціоналізм»²⁶. На думку С. Гелея, відмова П. Куліша від політичної боротьби є його наївним «сподіванням випросити в царського режиму право на культурно-освітню діяльність»²⁷, оскільки вважав її основою «для вироблення елементарних форм державності»²⁸.

У своєму доробку «Іван Пулюй і Пантелеймон Куліш — світочі української нації» (1997) учений В. Шендеровський звертає увагу на науковий напрям творчості П. Куліша, який разом із І. Пулюєм закарбував себе перекладом Святого Письма, у духовному змісті якого «нація немовби випростовувала свій історичний зріст»²⁹.

На політичний напрям творчості П. Куліша вказала історик М. Кармазіна у монографії «Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ — початок ХХ століття)». На її думку, П. Куліш не бачив сенсу єднання з Польщею, яка вже у ХІХ столітті була заможною й освіченою. А був упевнений, що українці й самі будуть «таким суспільством, можливо, в ХХ»³⁰, тому пропонував йти своїм шляхом, хоч цивілізатори настоюють на своєму благодіянні³¹.

Академік М. Жулинський у розвідці, присвяченій творчості П. Куліша, звернув увагу на його науковий напрям, зазначивши, що той у своїй творчості

²⁶ Гелей С. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст. / Гелей С. — Львів, 1996. — С. 50.

²⁷ Там само. — С. 39.

²⁸ Там само.

²⁹ Шендеровський В. Іван Пулюй і Пантелеймон Куліш — світочі української нації // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодні: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Василь Шендеровський. — К., МП Леся, 2000. — С. 46.

³⁰ Куліш П. Полякам об украинцах / Пантелеймон Куліш // Основа. — 1862. — № 2. — С. 78.

³¹ Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ — початок ХХ століття) / Кармазіна М.С. — К., 1998. — С. 108.

«був одним із перших»³², хто користувався першоджерелами, розглядаючи минувшину «з позицій наукової об'єктивності»³³.

Привертає увагу двотомне дослідження творчості П. Куліша відомого літературознавця Є. Нахліка «Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель» (2007), де відзначено про політичний напрям творчості діяча. На його думку в «Повести об украинском народе» (1846), вперше після «Истории русов», була запропонована «нова політизована історія України» з прогностичним накресленням прийдешності — ліквідацією кріпацтва та відновленням української державності³⁴. У розвідці «П. Куліш про відносини України з Росією» Є. Нахлік звертає увагу на думку українського діяча про те, що передумовою відновлення державності України є створення національно-культурного фундаменту³⁵. За його спостереженнями, «Записки о Южной Руси» продемонстрували науковий напрям творчості П. Куліша, де ним було запропоновано «власний спосіб народовивчення»³⁶.

Вагомими, на нашу думку, є ґрунтовні дослідження фундатора новітнього українознавства П. Кононенка, який звернув увагу, що праці історичної школи (П. Куліша — *В.Л.*) «відроджують пам'ять, а з тим і національно-державницьку самосвідомість»³⁷.

Про науковий напрям спадщини П. Куліша, яку проймає ідея України, зазначила О. Гомотюк у монографії «Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті роки XIX ст. — перша третина XX ст.)» (2007). Також, вона вказала на хибні оцінки П. Кулішем історичного минулого. Передусім це стосується його помилкового ставлення до польської шляхти, критики козацького періоду в українській історії тощо³⁸. На думку О. Копиленко, у своїй творчості П. Куліш висвітлив корені української державності³⁹. Він назвав його речником української ідеї⁴⁰.

³² Жулинський М. Пантелеймон Куліш. Літературний портрет // Пантелеймон Куліш. Літературний портрет. Чорна рада. Хроніка 1663 року / Микола Жулинський. — К.: Бібліотека українця. — 2000. — С. 21.

³³ Там само.

³⁴ Нахлік Є. Життя Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 1. — С. 64.

³⁵ Нахлік Є. Пантелеймон Куліш про відносини України з Росією / Євген Нахлік // Молода нація. — К.: Видавництво «Смолоскіп», 1996. — С. 107.

³⁶ Нахлік Є. Життя Пантелеймона Куліша // Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: в 2 т. / Нахлік Є. — К.: Український письменник, 2007. — Т. 1. — С. 112.

³⁷ Кононенко П. Українознавство в розбудові громадянського суспільства / Петро Кононенко // Українознавство. — 2003. — Число 4 (9). — С. 79.

³⁸ Гомотюк О.Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті роки XIX ст. — перша третина XX ст.) / Гомотюк О.Є. — Тернопіль: Економічна думка, 2007. — С. 141–142.

³⁹ Копиленко О.Л. По лінії всеукраїнських інтересів: корені і досвід української державності / Олександр Копиленко. — К., 2010. — С. 149.

⁴⁰ Копиленко О.Л. Українська ідея: перші речники / Олександр Копиленко // Українська ідея та її творці: (друга половина XIX — початок XX ст.). — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 1994. — С. 112–130.

На історичний напрям творчості П. Куліша звернув увагу історик О. Ясь. За його твердженням ідея про рівноправне входження українських земель до державного об'єднання з Польщею була запозичена П. Кулішем з історико-політичного трактату Г. Кониського «Історія русів», яку вчений використав у історичному творі «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького». Майже дослівно вона відтворена і в рукописі «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького»⁴¹. Ясь вважає, що в «Истории воссоединения Руси» український діяч висвітлив руський світ як соціокультурний простір, де домінує вічеве право, «що уособлює певний громадський ідеал»⁴², також зазначає, що П. Куліш «акцентує увагу на тих аспектах буття, які вважає важливими для відтворення рушіїв світу минувшини, пояснення історичних перетворень та явищ»⁴³.

В «Юридичній енциклопедії» звернена увага на провідну думку в творчості П. Куліша, зокрема його твердження, що лише об'єднання народу, усіх його соціальних груп навколо української ідеї буде мати державно-правовий зміст⁴⁴.

З'являються статті, в яких дається оцінка історичного, політичного і наукового напрямів творчості П. Куліша. Так, в «Українському історичному журналі» В. Сарбей, у публікації «Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII–XIX ст.)» (1993), вказав на процес національного відродження України в другій половині XIX століття, зазначив про цінне спостереження П. Кулішем за масовими визвольними рухами стосовно формування національної свідомості, коли шляхта дійсно постачала своєму народові провідників у боротьбі за державну самостійність⁴⁵. В альманасі «Молода нація» Я. Федорук у статті «Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси»» (2004) звернув увагу, що це видання впливало на історичну науку і на формування суспільно-політичної думки⁴⁶. У 2006 році в газеті «Шлях перемоги» з'явилася стаття О. Нагірняка⁴⁷ із нагоди презентації у Національному музеї Тараса Шевченка першого тому П. Куліша — із тридцяти п'яти

⁴¹ Ясь О. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних метаморфоз // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин / Олексій Ясь. — К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. — С. 461.

⁴² Кулиш П.А. История воссоединения Руси. — Твори в 3 т. // Кулиш П.А. История воссоединения Руси [1874] / Кулиш П.А. — Спб: Общественная польза, 1874–1877. — 1874. — Т. 1. — С. 8.

⁴³ Ясь О. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних метаморфоз // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин / Олексій Ясь. — К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. — С. 501.

⁴⁴ Юридична енциклопедія. — В 6 т. — Т. 3 / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. — Т. 3: К–М. — К.: Укр. енцикл., 2001. — С. 429.

⁴⁵ Сарбей В. Етапи формування української національної свідомості (кінець XVIII–XIX ст.) / Віталій Сарбей // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. — С. 3.

⁴⁶ Федорук Я. Авторський список другого видання «Истории воссоединения Руси» / Ярослав Федорук // Молода нація. — К., 2004. — № 1. — С. 98.

⁴⁷ Нагірняк О. Один із українських велетів / Остап Нагірняк // Шлях перемоги. — К., 2006. — 22 лютого. — С. 14.

запланованих. Основний акцент зроблено на необхідності популяризації мало-відомих широкому загалу творів українського діяча, які містять багато цікавих ідей. У газеті «День» (2007) вийшла стаття В. Статєєвої і В. Шаркань, в якій розглядався науковий доробок П. Куліша, зокрема у плані розроблювання підручників для недільних шкіл, де зазначено, що «Граматка» вченого була першим підручником рідною мовою у підросійській Україні⁴⁸. А. Шестаков у газеті «Україна молода» (2009) візуально звернув увагу на позначення П. Кулішем негативної ролі козацьких і селянських повстань у відбудові української державності, де деструктивні сили були позбавлені державницьких ідеалів⁴⁹.

Спадщина Пантелеймона Куліша становить чималий інтерес для сучасних науковців. Уже захищена низка дисертацій про українського діяча: з історичних, філософських і філологічних наук. Зокрема, Л. Похила в науковому дослідженні «Історичні погляди П. Куліша» (1998) довела, що Кулішевий історичний доробок прислужився подальшому критичному осмисленню історичного минулого України в розробці української національної ідеї і розвитку української історіографії (народницького напрямку)⁵⁰.

Становленню і формуванню світогляду українського мислителя і громадського діяча П. Куліша, присвячена дисертація М. Бойко «Суспільно-політичні й філософські погляди П. Куліша» (1998). Вчений з'ясовує специфічність світоглядної орієнтації і діяльності митця в розвитку національної ідеї, його історіософських поглядів⁵¹. Основні історико-філософські ідеї українського романтизму, у тому числі й творчості П. Куліша, проаналізувала А. Сініцина. Вона зауважила, що найголовнішими ідеями українського романтизму є, серед іншого, історизм як джерело пізнання минулого. Домінуюче місце у романтичному напрямі, на її думку, займав україноцентризм, в основі якого формувалася українська ідея. Оскільки представники романтизму творили у бездержавний час, то головним засобом проголошення та утвердження їх ідей стала національна література й мова, як форми вияву і виразу національного духу, незалежності та свободи народу⁵².

Суть світоглядних позицій мислителя в контексті вітчизняної культурно-філософської традиції розкрила Г. Поперечна у дисертації «Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша» (1998)⁵³.

⁴⁸ Статєєва В., Шаркань В. «Людина з письменної стає розумною...» / Валентина Статєєва, Василь Шаркань // День. — 2007. — 22 грудня. — С. 4.

⁴⁹ Шестаков А. Європейський хуторянин / Андрей Шестаков // Україна молода. — 2009. — серпень. — С. 12.

⁵⁰ Похила Л.С. Історичні погляди П. Куліша: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Похила Лариса Степанівна. — О., 1998. — 190 с.

⁵¹ Бойко М.П. Суспільно-політичні та філософські погляди П. Куліша: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Бойко Микола Петрович. — Д., 1998. — 172 с.

⁵² Сініцина А.В. Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Сініцина Алла Василівна. — Івано-Франківськ, 2001. — 194 с.

⁵³ Поперечна Г.А. Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Поперечна Галина Антонівна — К., 1998. — 158 с.

Уже захищено десять дисертацій з філологічних наук. Величезна спадщина П. Куліша стала предметом обговорення на численних конгресах, конференціях, наукових читаннях. Так, 22–28 серпня 1993 року у Львові відбувся Другий міжнародний конгрес україністів «П. Куліш в оцінці І. Франка». У 1994 році відбулися три ювілейні конференції, присвячені 175-й річниці від дня народження П. Куліша: у м. Суми (Державний педагогічний університет) — «Пантелеймон Куліш»; у м. Івано-Франківську (Прикарпатський університет) — «Пантелеймон Куліш і сучасність» і в м. Харкові (Харківський державний університет) — «Нація–література–державність: погляд П. Куліша». 15 квітня 1999 року у Києві (Інститут українознавства, благодійний «Фонд Пантелеймона Куліша») відбулися Кулішеві читання з нагоди 180-річчя від дня народження письменника «Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення». 25 листопада цього ж року відбулися ювілейні читання в Українському медичному ліцеї Національного медичного університету імені О. Богомольця. 25–26 лютого 2010 року в Чернігові (Чернігівський державний педагогічний університет) відбулися Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури.

Особливо маємо відзначити Кулішеві читання, які відбулися в Інституті українознавства⁵⁴. У виступах були висвітлені українознавчі аспекти творчості П. Куліша, зокрема, історичні, політичні й наукові. Так, П. Кононенко і Т. Кононенко звернули увагу, що «Чорна рада. Хроніка 1663 року» П. Куліша присвячена питанням «еволюції української нації та державності»⁵⁵; В. Погребенник⁵⁶ зауважив про осмислення письменником цілісного образу України; А. Погрібний⁵⁷ акцентував увагу на художню трансформацію Кулішем української ідеї. Л. Токар на основі аналізу листів П. Куліша, доповідав про державницьку ідею українського діяча. Він, зокрема звернув увагу, що вчений не міг не спостерігати, що Росія виробила національну політику, давши їй вихід «на широкий шлях цивілізації», який розпочався «від часу створення національної держави»⁵⁸. Ю. Фігурний у своєму виступі зауважив, що наукові праці

⁵⁴ Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща. — К.: МП Леся, 2000. — 224 с.

⁵⁵ Кононенко П., Кононенко Т. Могутній талант // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща. / Петро Кононенко, Тарас Кононенко. — К., МП Леся, 2000. — С. 14.

⁵⁶ Погребенник В. Образ України в поезії Пантелеймона Куліша // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Володимир Погребенник. — К.: МП Леся, 2000. — С. 45.

⁵⁷ Погрібний А. Гарячий Куліш // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Анатолій Погрібний. — К.: МП Леся, 2000. — С. 27–39.

⁵⁸ Токар Л. Духовна спадщина П. Куліша як джерело українознавства / Леонід Токар // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць до

П. Куліша залишаються важливим джерелом для вивчення козацької проблематики для вчених-українознавців⁵⁹. І. Плющ, Голова правління Міжнародного благодійного «Фонду Пантелеймона Куліша» (1999), у своїй промові «Пантелеймон Куліш і сьогодні» (2000) зазначив про науковий напрям фонду, скерований на увічнення пам'яті П. Куліша. Серед головних їх завдань проголошено такі: 1) перевидання творів П. Куліша і Ганни Барвінок — його дружини; 2) відкриття музею П. Куліша в Києві; 3) оголошення конкурсу на проект пам'ятника українському діячеві; 4) вулиці Паньківській повернути стару назву — вулиця Пантелеймона Куліша⁶⁰.

Слід зауважити, що від початку 30-х років, коли в Радянській Україні фактично припиняється дослідження творчості П. Куліша — з ідеологічних причин було накладено табу — вагомий внесок у вивченні історичного, політичного і наукового напрямів спадщини діяча у цей час зробили вчені української діаспори, зокрема С. Томашівський, Б. Лепкий, Д. Дорошенко, Д. Чижевський, Ю. Шерех (Шевельов), Д. Донців, Є. Маланюк. Так, видатний історик Д. Дорошенко у монографії «Пантелеймон Куліш» (1918) зазначив про негативні історичні і політичні впливи на П. Куліша у період 1864–1867 років, коли той перебував на службі у Варшаві й долучився до польських архівів. Відтоді, за словами критика, вчений побачив козаків не захисниками правди, а «руйніниками»⁶¹ культурних здобутків. Д. Дорошенко поділяв ставлення П. Куліша до запорожців як до руйнівної сили і вважав, що той присвятив своє життя українській справі, але не оцінений своїми сучасниками. У розвідці «Розвиток етнографічних дослідів і їх зв'язок із історіографією. «Народ» як об'єкт історії» (1923), зробивши історіографічний аналіз праць П. Куліша, відомий дослідник прийшов до висновку, що український діяч відстоював думку, висловлену ним в епілозі до «Чорної ради», про неспроможність українського народу на той час до самостійної державності, тому і вважав за потрібне об'єднання «північної» і «південної» Русі⁶².

У передньому слові до першого тому багатотомного видання творів П. Куліша (вийшли лише перший, третій і шостий) О. Дорошкевич побіжно

180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Леонід Токар. — К., МП Леся, 2000. — С. 80.

⁵⁹ *Фігурний Ю.* Пантелеймон Куліш як вчений культури українського козацтва // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодні: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Юрій Фігурний. — К., МП Леся, 2000. — С. 206.

⁶⁰ *Плющ І.* Пантелеймон Куліш і сьогодні // Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодні: Зб. наук. праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П.П. Кононенка та І.С. Плюща / Іван Плющ. — К.: МП Леся, 2000. — С. 4.

⁶¹ *Дорошенко Д.І.* Пантелеймон Куліш / Дорошенко Д.І. — К.; Ляйпциг: Українська накладня, Б. р. — С. 33.

⁶² *Дорошенко Д.* Розвиток етнографічних дослідів і їх зв'язок з історіографією. «Народ» як об'єкт історії // Огляд української історіографії / Дмитро Дорошенко. — Прага, 1923. — С. 112.

окреслив значення П. Куліша в історії українського громадського руху другої половини ХІХ століття⁶³.

Засновник державницького напрямку в українській історіографії С. Томашівський у статті «Куліш і українська національна ідея» (1922), звернув увагу на осмислення П. Кулішем проблеми значення українського міщанства в обороні віри і національності, але зауважив, що вчений не зумів створити яскравий національно-державницький ідеал⁶⁴. С. Томашівський звернув увагу на таку дорогоцінну прикмету в П. Куліша, яка, на жаль, рідко зустрічається між українцями, це його сміливість прямо висловлювати свою думку і твердо стояти за неї, хоч би вона й не подобалася загаломі.

Осмислюючи основи філософії П. Куліша, В. Шурат у праці «Філософічна основа творчості Куліша» (1922) зауважив, що його доробок містить умовні картини і постаті, з символічним характером, у яких закодовані відомості про Україну⁶⁵.

У передмові до творів П. Куліша (1922–1923) Б. Лепкий особливу увагу звернув на застереження українського діяча стосовно активного засвоєння українцями досвіду і уроків історії, інакше вони знову втратять власну державу⁶⁶.

Професор О. Оглоблин в лекціях по «Історії України» (1929–1930)⁶⁷ відзначив, що П. Куліш не був прибічником народоправства, а був державником, хоч і «старого зразка» та намагався по-новому висвітлити минулу українську історію⁶⁸ й шукав різні сили, які, або «творили ... або руйнували»⁶⁹ українську державність. Він звернув увагу на Кулішеві думки про недержавну українську націю⁷⁰ та возвеличення російської й польської державності в Україні. Своє судження про наукову діяльність П. Куліша висловив визначний філософ Д. Чижевський у розвідці «Нариси з історії філософії на Україні» (1931). На його переконання, П. Куліш ще на початку своєї наукової діяльності, як член Кирило-Мефодіївського товариства, поєднав «... українську національність з християнством»⁷¹ на романтичному принципі, в якому «внутрішнє» визначало

⁶³ *Дорошкевич О.К.* Переднє слово // Куліш Пантелеймон. Твори в 5 т. / Олександр Дорошкевич. — Х., К.: Література і мистецтво, 1930. — Т. 1. — С. 11.

⁶⁴ *Томашівський С.* Куліш і українська національна ідея / Степан Томашівський // Під колесами історії: Нариси і статті. — Львів: Українське слово. — 1922. — С. 64–79.

⁶⁵ *Шурат В.* Філософічна основа творчості П. Куліша: в 25-ліття смерті письменника / Шурат В. — Львів: Друк. «Діла», 1922.

⁶⁶ *Лепкий Б.* Передмова // Куліш П. Твори в 5 т. / Богдан Лепкий. — Берлін: Українське слово, 1922. — Т. 1. — С. 11.

⁶⁷ Ф. 3561. Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглоблина, доктора історії української культури, оп. 1, спр. 292. Лекції «Історія України» читаних на ІІ курсі соц.-істор. відділу ф-та парт. освіти 1929/30 акад. р. Том 2. — 135 арк.

⁶⁸ Там само. — арк. 35.

⁶⁹ Ф. 3561. Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглоблина, доктора історії української культури, оп. 1, спр. 292. Лекції «Історія України» читаних на ІІ курсі соц.-істор. відділу ф-та парт. освіти 1929/30 акад. р. том 2. — арк. 36.

⁷⁰ Там само. — арк. 36.

⁷¹ *Чижевський Д.І.* Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Д.І. — К.: Орій, 1992. — С. 17.

духовність людини, а для П. Куліша воно порівнювалося з Україною, народом, мовою⁷².

Відрізняється своїм критичним підходом до історичної творчості П. Куліша Д. Донцов, який критикував українського діяча за його спроби служити іншим державам і «чужим» ідеям. Він вважав, що П. Куліша не цікавили інтереси українського національного відродження⁷³.

За визнанням Є. Маланюка, завдяки вживанню «символів», П. Куліш мав на меті ясніше, докладніше показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого «українством» поняття». Він зауважував, що «...коли подивимося під цим кутом погляду на велику, досі недооцінену політичну поезію Куліша, то, може, нас не так уже дуже й вражатимуть славословія на адресу «татарина» — Карамзина, «арапа» — Пушкіна, несамовитого імперіального деміурга Петра I і, будь-що-будь, незвичайної німкені — Катерини»⁷⁴. Всі ті імена у Кулішеві тодішній творчості були у двох іпостасях — як конкретно-історичні діячі і символи державників, і як образні чинники українського державотворення. Є. Маланюк стверджував, що «загалом, державницькою була вся діяльність Куліша»⁷⁵.

На теренах західної діаспори у 1984 році за редакцією Ю. Луцького були видані «Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані» (Нью-Йорк – Торонто), де ним у передмові зауважено про сумніви П. Куліша стосовно власної держави та впевненості стосовно розвитку української культури⁷⁶. Змістовна наукова стаття О. Оглоблина у співавторстві з П. Петренко з'явилася в «Енциклопедії українознавства», де, зокрема, наголошено, що П. Куліш не бачив ні у минулому, ні у сучасному «суспільної верстви» здатної до «будівництва власної держави»⁷⁷.

Ю. Шерех (Шевельов) у книзі «Третя сторожа» (1991), аналізуючи листи П. Куліша, звернув увагу на такі його думки, як прихильність до «ідеї політичної єдності»⁷⁸ із тим, щоб Україна у цьому єднанні привносила те, що «бракує Росії»⁷⁹, бачення вченим історії, насамперед як конфлікту «анархії й порядку»⁸⁰.

⁷² Там само. — С. 120.

⁷³ Донцов Д.І. Дух нашої давнини / Донцов Д.І. — Дрогобич: Відродження, 1991. — С. 84.

⁷⁴ Маланюк Є. В Кулішеву річницю // Книга спостережень: Статті про літературу / Маланюк Є. — К., 1997. — С. 116.

⁷⁵ Там само. — С. 115.

⁷⁶ Луцький Ю. Пантелеймон Куліш // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Юрій Луцький. — Нью-Йорк — Торонто, ВУАН у США, 1984. — С. 18.

⁷⁷ Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 10 т. Перевидання в Україні. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 1232.

⁷⁸ Шерех Ю. (Шевельов) Кулішеві листи і Куліш у листах // Юрій Шерех. Третя сторожа / Юрій Шерех. — Балтимор–Торонто: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1991. — С. 59.

⁷⁹ Там само. — С. 59.

⁸⁰ Там само. — С. 58.

Отже, аналіз історіографії українознавчих державницько-правових ідей творчості Пантелеймона Куліша дає змогу зробити висновок, що у вітчизняній і зарубіжній історіографії проблема не дістала всебічного аналізу. Лише частково проаналізовано державницько-правові ідеї П. Куліша.